

5. Kyrka och samer utanför Svenska kyrkan

Det finns anledning att sätta in de historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna i ett något större sammanhang än vad som hittills berörts. Det samiska området sträcker sig som bekant över flera nationsgränser och den samiska gemenskapen gör inte halt vid de, i sammanhanget ganska sent, uppdragna landgränserna i norr. Av det skälet är historiska förhållanden i våra närmsta grannländer relevant ur ett samiskt perspektiv. Också ur kyrkans perspektiv är kyrkliga ageranden i systerkyrkorna i Norge och Finland relevanta jämförelseobjekt. Kyrkorna bekänner sig till den evangelisk-lutherska läran och har även haft nära relationer till staten i respektive land. Gemensamt är också att kyrkan i de nordiska länderna haft ett särskilt ansvar för folkundervisningen och därmed svarat för utbildningsfrågor som rört samer. Organisatoriskt och teologiskt uppvisar de påfallande likheter. Man bör i sammanhanget dessutom komma ihåg att Finland tillhörde Sverige från medeltiden fram till 1809 och att den svenska kyrkan alltså opererade även i det som i dag är Finland. Strukturer från den svenska tiden levde naturligtvis kvar i Finland efter det att Sverige fick avträda området till Ryssland 1809.¹ Vad gäller Norge bör man också påminnas om att Sverige och Norge var i personalunion från 1814 till 1905.

Svenska kyrkan kan beskrivas som den viktigaste, och under långa perioder den enda, organisationen för den kristna tron i Sverige. Under slutet av 1700-talet och under hela 1800-talet utmanades denna position av andra religiösa organisationer och rörelser,

som i sin tur påverkade Svenska kyrkans hållning i flera frågor. Väckelserörelserna blev successivt en allt viktigare beståndsdel av den organiserade kristendomen i Sverige. Av detta skäl finns det anledning att kort beröra frikyrkosamfundens betydelse och relationer till samer.

Samerna och frikyrkosamfunden i Sverige

Frikyrkosamfunden, som växte fram i och med 1800-talets väckelserörelse, har sammantaget svarat för en betydande verksamhet i Sápmi. Dit räknas naturligtvis evangelisation och även socialt inriktad verksamhet. I och med väckelserörelserna skapades också organisationer inom Svenska kyrkan eller med anknytningar till kyrkan där väckelserörelsens idéer fick plats. Dessa organisationer var inte frikyrkor i formell mening. Frikyrkosamfunden och de nya organisationerna med anknytning till Svenska kyrkan rekryterade inte sällan medarbetare med samisk härkomst. Inom exempelvis Evangeliska Fosterlands-stiftelsen (EFS) och Frälsningsarmén tog samer ledande positioner och var inte sällan initiativtagare till mission. Andreas Wilks som verkade inom Frälsningsarmén och Jon Fjällgren inom EFS kan nämnas som betydelsefulla företrädare inom sina rörelser och för frikyrkorörelsen bland samer.²

Frikyrkosamfunden var också engagerade i kulturstödjande åtgärder och sociala frågor. Engagemanget i sociala frågor resulterade, för att nämna några verksamheter, i att Svenska Missionsförbundet drev en evangelistskola i Lycksele, organisationen Kvinnliga Missions Arbetare drev det samiska ålderdomshemmet i Fjällgård i Undersåker i början av 1900-talet och Frälsningsarmén anlade barn- och skolhem i Vilhelminatrakten. Frikyrkosamfunden hade i regel en positiv inställning till samisk kultur i allmänhet. Frälsningssoldaten Andreas Wilks predikade ofta på samiska och försökte hitta samiska uttryck för centrala religiösa tankar. Han var inte främmande för att anknyta budskapet till den samiska traditionen.³ I dessa avseenden var han inte typisk, utan antagligen den ur frikyrkorörelsen som drev integreringen av samisk kultur i det frikyrkliga tänkandet längst. Flera ledande personer i den samiska politiska mobiliseringen i början av 1900-talet hade sina rötter i frikyrkosamfunden.⁴ Sannolikt underlättade de frireligiösa gemen-

skapsformerna skapandet av andra plattformar för att ställa politiska krav, enas inbördes i sakfrågor och driva rättighetsfrågor.

Den norska kyrkan och samerna

Efter det att Norge blev ett eget biskopsdöme på 1100-talet påbörjades en kyrklig expansion i form av kyrkobyggande i norska kustområden. I *Finnmørk*, samernas land, var kyrkans inflytande relativt litet under lång tid och samerna kom i första hand i kontakt med kyrkan via handel och fiske i kustområdena. Någon direkt mission bland samerna i Norge förekom knappast under katolsk tid och inte heller under de första 150 åren av protestantism. Fram till 1700-talet togs alltså mindre omfattande initiativ till att omvända samerna till den kristna tron.

I början av 1700-talet kom dock nya motiv till att sprida kyrkans trosuppfattningar bland samerna. En ny inflytelserik strömning inom kyrkan, pietismen, underströk att samerna skulle få höra kyrkans budskap på sitt eget språk för att därmed möjliggöra personlig omvändelse och kristet levnadssätt. Dessa religiösa skäl sammanföll med politiska motiv, eftersom de danska myndigheterna (Norge tillhörde fram till 1814 Danmark) oroades för samernas nationstillhörighet. Frågan hade en säkerhetspolitisk botten eftersom den svenske kungen Gustav II Adolf hade gjort anspråk på att alla samer var kungens undersåtar. Detta kunde naturligtvis tolkas som att han även inkluderade samer som fanns inom dansk överhöghet. Behovet av att få klarhet i samernas nationstillhörighet föll, från dansk horisont, samman med missionsintresset. Enligt dåtidens uppfattningar var nämligen nationstillhörighet nära knuten till religiös tillhörighet. Under den missionsperiod som följde, under början av 1700-talet, tillsattes missionärer och skolmästare för samerna och till deras medhjälpare utsågs och utbildades samisktalande missionsarbetare. Under denna period blev samernas religiositet – ur kyrkans perspektiv – för första gången mer ingående känd för myndigheter. Det visade sig att kristendomen inte var okänd för samerna; de var i regel döpta och deltog i nattvardsgång, men hade liten kännedom om kristen tro och praktiserade vid sidan av denna den traditionella samiska religionen. Forskare är oense när denna »dubbla praktik« egentligen upphörde. Vissa menar att den religi-

ösa omvändelsen var fullbordad vid 1700-talets mitt, medan andra vill betona en längre kontinuitet i traditionell samisk religiositet inom den institutionella kristna religionens ramar.⁵

Under 1800-talet övergick de norsk-samiska relationerna från en missionsepok till en förnorskningssepok, som innebar att allt starkare nationella strömningar förde med sig en nedvärdering av det samiska. Den grundläggande idén var att hela folket skulle använda samma språk och tillhöra samma kultur, vilket innebar att samerna alltmer pressades att genom språk och levnadssätt visa sin lojalitet med nationalstaten. Kyrkan och dess representanter blev använda som redskap i förnorskningsprocessen, även om det inom den kyrkliga sfären också fanns ett visst utrymme för exempelvis samiskt språk och enskilda präster som arbetade för samiska intressen och därmed gick på tvärs med andra myndigheters förnorskningssträvanden.

Kyrkans dominerande hållning mot samerna under 1800-talet medförde att många sökte andra riktningar för sin kristna tro inom den norska kyrkan. En viktig trosriktning blev den læstadianska väckelsen som kom till Norge på 1840-talet. På grund av rörelsens flerspråkiga hållning, med samiska, finska/kvänska som sina huvudspråk, fungerade læstadianismen som ett »kulturellt värn« under hela förnorskningsepoken och hamnade därmed i konflikt med förnorskningsriktningar inom den norska kyrkan.⁶

För att inte ge vika för förnorskningspolitiken började samerna vid sekelskiftet 1900 att organisera sig och föra fram sina egna intressen. Stegvis etablerades en självständighetsrörelse som växte i inflytande och som också blev en viktig faktor i samiskt näringsliv och samisk kultur. Förhållandet till myndigheterna blev dock problematiskt och samerna menade att man inte tog dem på allvar som förhandlingspartner. Konflikterna kulminerade under 1980-talet i samband med vattenkraftsutbyggnaden av Altaälven som hotade att radera ett samiskt lokalsamhälle i Finnmark fylke. Konflikterna påkallade behov av en ny politik gentemot samerna. Resultatet blev att den norska staten tog upp förhandlingar med samiska organisationer om rätten till land och vatten. Även frågan om ett samiskt folkvalt organ var uppe på förhandlingsbordet, vilket resulterade i etableringen av Sametinget 1987. Så småningom följde ratificeringen av ILO-konvention nr 169 och grundlagsfäst status för samerna som urfolk.⁷

Under denna långsamma omsvängning i norsk samepolitik har den norska kyrkan intagit en passiv roll. Det var först i och med konflikten om utbyggnaden av Altaälven som samiska rättighetsfrågor på allvar hamnade på dagordningen inom den norska kyrkan. Det nya intresset medförde flera principiella förändringar till förmån för samiskt språk, samiskt samhällsliv och samisk kultur. Den nya inriktningen innebar att samiskt kyrkoliv skulle anses likvärdigt med annat arbete inom norskt kyrkoliv och att kyrkan fortsättningsvis skulle ha ett särskilt ansvar för att bidra till utvecklingen av samiskt kyrkoliv.⁸

Samerna och Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland

År 2012 riktade biskopen i Uleåborgs stift en officiell ursäkt för kyrkans försummelse mot samerna i Finland. Ursäkten innefattade några exemplifierade försummelse som biskopen ansåg att kyrkan hade gjort sig skyldig till. Bland annat nämndes att kyrkan hade bortsett från betydelsen av samiskt språk inom kyrkolivet och att centrala aspekter av den samiska kulturen hade undertryckts.

Förutsättningarna för den evangelisk-lutherska kyrkans historiska relationer till samerna i Finland kom i stor utsträckning att präglas av att landet efter 1808–1809 års krig mellan Sverige och Ryssland inlemmades i det ryska riket. Efter fredstraktaten mellan Sverige och Ryssland fick Sverige bland annat avträda dåvarande Kemi lappmark och delar av Torne lappmark. Fram till 1800-talets mitt präglades myndigheterna närvaro i finska Lappland av administrativa svårigheter och rekryteringsproblem. Först när Kuopio stift bildades på 1850-talet kunde man åstadkomma mer specialiserad verksamhet riktad till samer. Samiska kom att användas i kyrkan, och religiös litteratur samt ABC-böcker översattes till samiska av kyrkoherden Anders Andelin. Intresset för det samiska gick tillbaka till författaren och fennomanen Elias Lönnrot, som något decennium tidigare hade rest runt i finska Lappland och kritiserat finska myndigheters attityder till det samiska språket. Lönnrot konstaterade nämligen att samiskan höll på att försvinna på grund av myndigheternas attityder, men med tanke på Finlands och finskans minoritetsposition inom det ryska riket borde samiskan hanteras annorlunda. Det vore med andra ord inkonsekvent av finnar

att argumentera för finskans ställning gentemot Ryssland och samtidigt tvinga samerna att tala finska. Denna syn på samiskans ställning i förhållande till finskan och finskans ställning i förhållande till ryskan levde kvar fram till Finlands självständighet 1918.⁹

Den höga värdesättning som samiskan fick under 1800-talet motsvarades inte av en lika hög värdering av den samiska kulturen i övrigt. Tvärtom anknöt beskrivningar och föreställningar om samer till kulturvärderande idéer som frodades i såväl Sverige och Norge som i många av Europas kolonialstater under den här tidsperioden. Den finska kulturella eliten menade att de okunniga och likgiltiga samerna behövde både vägledning och hjälp. Inte heller personer som var bekanta med samernas förhållanden, som den ovan nämnde Andelin, kunde motstå stereotypa uppfattningar. Han betraktade samerna som ett underutvecklat naturfolk i förhållande till det finska kulturfolket och menade att barnen borde tas från vildmarken och sättas i utbildningsinstitutioner med målsättningen att få dem att överge sina traditionella levnadssätt och i stället bli jordbrukare.¹⁰ Senare under 1900-talet anknöt finska missionssällskap, som drev barnhem och uppfostringsinrättningar i finska Lappland, till den här tanketraditionen. Den verksamheten gav visserligen samiska barn individuell fysisk omsorg, men uppfostrade samtidigt barnen till att lämna den samiska kulturen och att bli finnar.¹¹

Under 1880-talet togs nya initiativ för att stärka det samiska språket. Det var biskopen i Kuopio, Gustaf Johansson, som ville förbättra samiskans status. Även denna kampanj för det samiska språket hade sina delförklaringar i Finlands politiska situation i förhållande till sina grannländer. Johansson var nämligen fennoman, en förespråkare för finsk kultur och finskt språk, och han eftersträvade som sådan att stärka banden mellan samerna och finnarna. Han menade att sådana stärkta band skulle förhindra möjligheten att samerna i finska Lappland kulturellt närmade sig sina svenska och norska likar. Johanssons uppfattningar låg väl i tiden. Kuopio stift genomförde samtidigt en förfinskning, på bekostnad av svenskan, av gudstjänstspråket och man tvingade prästerskapet att förfinska sina svenska för- och efternamn. I Norge vidtogs, för övrigt, liknande språkpolitiska åtgärder vid samma tid i förhållande till danskan, vilket i Norge resulterade i förnorskning av samerna. Men i

Finland ledde framhållandet av det finska till en uppvärdering av det samiska språket. Uppvärderingen bör, som nämnts tidigare, förstås utifrån finskans ställning inom det ryska riket och betoningen av samiskans och finskans gemensamma rötter i den finsk-ugriska språkgruppen.¹²

Den språkpolitik som finska myndigheter praktiserade gentemot samer var till stor del beroende av enskilda kyrkliga representanters initiativ och prioriteringar. När Gustaf Johansson blev ärkebiskop och flyttade från Kuopio innebar detta exempelvis ett bakslag för intresset för det samiska språket. De individbundna språkengagemangen gjorde också att nordsamiskan fick stor uppmärksamhet, medan enaresamiskan inte prioriterades i översättningsarbeten och som språk inom kyrkolivet. Betydelsefulla var också enskilda prästers och kringresande lärares, så kallade kateketer, ambitioner att lära sig samiska. Samisktalade präster och lärare var inte enkla att rekrytera och tjänsterna i det glesbefolkade området var inte så eftertraktade. Förutsättningarna för de samiska språkens ställning i Finland var vid den här tiden avhängiga en liten yrkeskår med kyrklig anknytning. Inom kyrkan fanns det falanger som hade en mer negativ uppfattning om samiskans status.¹³

År 1921 fick Finland en ny skollag för den obligatoriska skolan. Detta innebar början till slutet för systemet med kringresande skol-lärare som använts i finska Lappland sedan 1800-talets början och som utvecklats under den svenska tiden på 1700-talet. Skollagen innebar att varje municipalsamhälle skulle ha ett tillräckligt antal skolbyggnader för att garantera alla invånares färdigheter i läsning och skrivning. Fasta skolor, finansierade och drivna av staten, skulle ersätta ambulerande skolor drivna av kyrkan. Detta var för övrigt en förskjutning av inflytande, från kyrkligt till statligt (en organisatorisk sekulariseringsprocess), som skedde i flera nordiska länder vid sekelskiftet. För svenskt vidkommande kom dock kyrkans involvering i fjällrenskötande samers undervisning bestå längre än i förhållande till den övriga befolkningen, vilket berodde på att den svenska nomadskolan var unik i ett nordiskt perspektiv. Svenska kyrkans inflytande över nomadskolan upphörde under 1940-talet.¹⁴

Avvecklingen av det ambulerande skolsystemet i norra Finland gick dock långsamt. Men när den slutligen var genomförd vid mitten av 1900-talet innebar upphörandet också slutet för samis-

kans särskilda ställning som minoritetsspråk i Finland. Bytet av skoltyp, från ambulerande skola till fast, innebar ofta lärarbyte. I sin tur innebar lärarbytet ett språkbyte, eftersom den nya lärarkåren som undervisade i fasta skolor i regel bara talade finska, till skillnad från de ofta samisktalande ambulerande lärarna. Ytterligare förändringar inom skolväsendet under 1940-talet innebar mer jämlika utbildningsmöjligheter för samiska barn, men innebar samtidigt att samiska barn gjordes främmande för sin bakgrund. Utbildningsväsendet standardiserades nämligen till sitt innehåll och det fanns inte längre utrymme för samiskt språk och samiska traditioner.¹⁵